

***Het* liedboek of *een* liedboek**

Over liturgisch-muzikaal bricoleren in de context van transformerende religiositeit

Martin J.M. Hoondert

In mei 2008 startte een zorgvuldig samengestelde redactie onder verantwoordelijkheid van de Interkerkelijke Stichting voor het Kerklied (ISK) met het werk aan een nieuw liedboek. De opdracht hiertoe werd gegeven door de Protestantse Kerk Nederland, de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, de Remonstrantse Broederschap, de Nederlandse Protestanten Bond en de Nederlands Gereformeerde Kerken. Verdeeld over acht werkgroepen houdt de redactie zich bezig met de psalmen, de revisie van gezangen uit het huidige *Liedboek voor de Kerken* (1973), nieuwe liederen van eigen bodem, materiaal uit het buitenland, gezangen voor kinderen en tieners, liturgica, overige zangvormen en meditatieve teksten. Het streven is het nieuwe liedboek in 2012 te presenteren.

Op 27 februari 2009 kwam de voltallige redactie van het nieuwe liedboek bijeen in de Bergkerk te Amersfoort voor een studiemiddag. Voor deze middag was ik, als extern deskundige die niet direct betrokken ben bij het samenstellen van het nieuwe liedboek maar het proces wel met grote interesse volg, uitgenodigd een lezing te presenteren en met de redactieleden in gesprek te gaan. Dit artikel is de schriftelijke neerslag van deze lezing.

1. Indeling van het repertoire

Het maken van een liedboek is eerst en vooral een selectieproces uit de veelheid die zich aandient. Voorafgaand aan een dergelijk selectieproces gaat een overzicht van wat er verschijnt aan uitgaven van liturgische muziek. Overzicht kunnen we verkrijgen dankzij diverse websites en de daaraan gekoppelde databases.¹ Ook tijdschriften als het *Gregoriusblad*, *Eredienstvaardig* en *Continuo* bieden informatie over en besprekingen van bundels en composities die verschenen zijn.

Wie dat alles verzamelt, heeft echter nog geen echt overzicht. De verzameling moet geordend worden om er enigszins greep op te krijgen. Een poging tot ordening is ondernomen door Siem Groot in het *Gregoriusblad* van maart 2006.²

¹ Ik noem hier de websites van Donek (www.donek.nl), Liturgievernieuwing (www.liturgievernieuwing.nl; G. Landman, VU/Blaise Pascal Instituut) en Stichting Nieuwe Kerkmuziek (www.kerkmuziek.nu).

² S. GROOT: 'Een wirwar van stromen. Typering van liturgisch-muzikale uitgaven', in *Gregoriusblad* 130,1 (2006) 26-27.

Als eerste merkt hij op dat het liturgisch-muzikale repertoire onoverzichtelijk groot is, hij spreekt van een 'wirwar van stromen'. Daar komt bij dat niet alles wat in de liturgie wordt uitgevoerd, ook daadwerkelijk uitgegeven is. Het gehele repertoire is nog uitgebreider dan via een inventarisatie van officiële uitgaven zichtbaar wordt.

Siem Groot deelt het repertoire in drie categorieën in. Ik neem zijn indeling over, maar hanteer een wat andere terminologie (die wat minder exclusief rooms-katholiek is). Ik voeg eraan toe dat andere indelingen zeker mogelijk zijn; ik kies voor de indeling van Groot omdat deze niet uitgaat van genres, stijlen, herkomst van muziek of iets dergelijks, maar van een onderliggende houding ten aanzien van liturgische muziek. Meer dan de wat 'zakelijk' beredeneerde indelingen van het repertoire, is het juist deze houding van degene die de keuze mag maken die bepalend is.

Ten eerste zijn er de uitgaven (composities, bundels) die aansluiten bij de muziek 'uit de schat der eeuwen', de traditionele kerkmuziek. Componisten laten zich inspireren door het gregoriaans, het Geneefs psalter, de muzikale taal van de Lutherliederen, de kerktoonsoorten (de zogenoemde 'modi'), de romantische woord-toonverhouding waarin vooral de taal van de muziek de boven-ton voert. Ik duid deze categorie aan als 'traditiemuziek'. Beide componenten van dit woord zijn cruciaal: traditie én muziek. Criterium voor de beoordeling is de herkenbaarheid van de kerkmuzikale traditie; bovendien is de muzikaliteit het eerste uitgangspunt en in mindere mate de liturgische functionaliteit of de beleving door de participanten aan de liturgie (de gemeenteleden, de kerkangers). Componisten die we in deze categorie kunnen plaatsen zijn Jan Raas, Willem Vogel, de componisten van de Intermonasteriële Werkgroep voor Liturgie, Maurice Pirenne, Jan Valkestijn.

Ten tweede zijn er de uitgaven die de liturgie en de daarin voorkomende liturgisch-muzikale functies als uitgangspunt hebben. Liturgische functionaliteit is het eerste en belangrijkste criterium; ik duid deze categorie dan ook aan als 'rituele muziek'. Aan katholieke zijde is de voortrekker in deze categorie Bernard Huijbers. Hij componeerde 'gebruiksmuziek', waarbij niet de muziek voorop staat, maar de liturgie en dan vooral de gezongen gestalte van de riten en de teksten.

Ten derde zijn er de uitgaven die voortkomen uit, dan wel zich richten op een concrete liturgische praktijk. Voorop staat niet de muziek, niet de ritualiteit, maar de werking. Willen en kunnen de kerkangers deze muziek zingen, sluit zij aan bij hun beleving en ervaring? De uitgaven in deze categorie zijn in zekere zin de 'popmuziek' van het liturgisch-muzikale repertoire. Ik duid de uitgaven in deze categorie dan ook aan als 'populaire liturgische muziek'. Nu is de werking van liturgische muziek altijd gebonden aan een concrete liturgische praktijk. Muziek kan in de ene gemeente goed werken (in de betekenis van: populair zijn), in de andere gemeente helemaal niet. In deze categorie horen de *Evangelische Liedbundel*, de uitgave *Liederen voor de toekomst* van Marijke de Bruijne, Chris

Fictoor en anderen, de liederen van André Troost (*Zingende gezegend, Voorzichtig licht*).³

Bij het samenstellen van een nieuw liedboek zullen deze drie categorieën de revue passeren. De onderliggende vraag in het gesprek over de te kiezen gezangen zal steeds opnieuw zijn: vanuit welke categorie denk je? Dat heeft onder meer te maken met de biografie van de gesprekspartners: hoe kijk je tegen liturgische muziek aan? Is het vooral muziek, is voor jou de liturgische functionaliteit het uitgangspunt, of laat je je leiden door de uitwerking die bepaalde muziek op jou heeft? Het ene uitgangspunt is naar mijn mening niet beter dan het andere, de uitgaven uit de ene categorie hebben geen voorrang op die uit de twee andere categorieën. Overigens komen in het ideale geval de drie standpunten bij elkaar in één evaluatie. Het ideale gezang krijgt in deze evaluatie een ‘plus’ voor zowel muzikaliteit, ritualiteit, als werking.

2. Een nieuw liedboek in de context van veranderende religiositeit

Het nieuwe liedboek dat thans wordt voorbereid, is een liedboek voor de kerken. Maar hoe vergaat het de kerken op dit moment? In algemene zin kunnen we zeggen dat de institutionele gestalte van de religiositeit tanende is. Dat wil echter niet zeggen dat religiositeit verdwijnt. We zien dat religiositeit zich verplaatst van binnen naar buiten de muren van de kerk. Bovendien wordt religiositeit meer en meer een zaak van het individu, en minder een collectief beleefd gegeven.

De onderzoeksgegevens inzake ‘geloof in Nederland’ zijn op veel punten niet eenduidig, de opgestelde hypothese wijzen verschillende richtingen uit. Belangrijke ijkpunten in het onderzoek zijn het lijvige rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) getiteld *Geloven in het publieke domein*⁴ uit 2006 en het laatste God-in-Nederland onderzoek van de godsdienstsociologen Ton Bernts, Gerard Dekker en Joep de Hart uit 2007.⁵ Het rapport van de WRR rekent af met zowel de secularisatiethese als met de idee van de terugkeer van religie. De werkelijkheid is allerm minst onttoverd, maar van een terugkeer van de oude religie is evenmin sprake. ‘Veeleer is sprake van een transformatie

³ STICHTING EVANGELISCH WERKVERBAND: *Evangelische liedbundel* (Zoetermeer 2000; 2^e verbeterde druk). M. DE BRUIJNE e.a.: *Liederen voor de toekomst. Vijftig liederen* (Kampen 2007; 2^e gecorrigeerde druk). A. TROOST: *Zingende gezegend: liederen* (Zoetermeer 2000; 2^e gewijzigde druk). IDEM: *Voorzichtig licht* (Zoetermeer 2008).

⁴ W. VAN DE DONK e.a. (red.): *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie* (Amsterdam 2006).

⁵ T. BERNITS, G. DEKKER & J. DE HART: *God in Nederland 1996-2006* (Kampen 2007).

van religie', aldus het WRR-rapport.⁶ Deze transformatie bestaat onder meer uit een proces van levensbeschouwelijke individualisering. Batson duidt de huidige religiositeit aan als 'quest religion' en Davie spreekt van 'believing without belonging'.⁷ De religiositeit van de Nederlanders ontwikkelt zich van vaststaande antwoorden naar open vragen. De 'zwevende kiezer' manifesteert zich inmiddels ook op religieus gebied. Toetssteen hierbij is de eigen ervaring: de 'gelovige' wil geraakt worden.⁸

Leerzaam in dit verband is het onderzoek naar de religiositeit van jongeren, wellicht de toekomstige gebruikers van het nieuwe liedboek. Dergelijk onderzoek is onder meer uitgevoerd door Jacques Janssen en Paul Vermeer (Radboud Universiteit Nijmegen).⁹ Vermeer, die zich vooral bezig houdt met religieuze educatie, stelt dat jongeren niet minder gelovig worden, maar anders gelovig.¹⁰ Zij nemen niet zonder meer het godsbesef van hun ouders, de school of hun omgeving over. De veranderingen in het religieus bewustzijn kunnen we beschrijven met behulp van de begrippen 'bricolage' en 'intrapersoonlijk pluralisme'. Jongeren construeren in toenemende mate zelf hun godsbeelden, daartoe aangezet door onze 'do-it-yourself-cultuur'. Jongeren nemen godsbeelden die aangereikt worden vanuit hun omgeving niet zonder meer over, maar construeren keer op keer ten behoeve van steeds wisselende situaties hun eigen godsbeelden en hun eigen religiositeit, daarbij gebruik makend van verschillende bronnen. Deze vorm van bricolage leidt niet tot een eenduidig godsbeeld. Hierop duidt het begrip 'intrapersoonlijk pluralisme': jongeren knutselen niet één, vastomlijnd godsbeeld in elkaar, maar houden er tegelijkertijd verschillende, soms zelfs tegengestelde godsbeelden en religieuze visies op na. Jongeren verenigen deze tegengestelde visies in hun eigen individuele bewustzijn en actualiseren deze visies afhankelijk van de situatie waarin ze zich bevinden en waar-

⁶ W. VAN DE DONK & R. PLUM: 'Begripsverkenning', in VAN DE DONK: *Geloven in het publieke domein* 35.

⁷ C. BATSON: 'Religion as prosocial: agent or double agent?', in *Journal for the scientific study of religion* 15 (1976) 29-45. G. DAVIE: 'Believing without belonging', in *Social compass* 37,4 (1990) 455-469.

⁸ Zie ook G. SCHULZE: *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursozioologie der Gegenwart* (Frankfurt / New York 1993).

⁹ Een samenvatting van onderzoek naar jongeren en levensbeschouwing in algemene zin is te vinden in: J. ANGENENT-VOGT & M. VAN HEMERT: *Jongeren en levensbeschouwing, een literatuuroverzicht* (KASKI-rapport nr. 432, Den Haag 1993). Zie voor de periode na 1993: J. JANSSEN e.a.: 'Jongeren en religie. God, religieuze ervaring, meditatie, gebed, christelijke jeugdcultuur, basisvragen, kerk?', in *J*: tijdschrift over jongeren* 1,4 (2000). J. JANSSEN: 'De jeugd, de religie en de toekomst. Een complexe verhouding', in *Praktische theologie* 30 (2003) 3-23. M. VAN DIJK-GROENEBOER & J. MAAS: *Van God los. Een onderzoek onder jongeren naar z'n en religie* (Utrecht 2000). IDEM: *Op zoektocht: levenslang!* (Utrecht 2001). IDEM: *Geloof? ff check!* (Utrecht 2005). M.C.H. VAN DIJK & J.J.C. MAAS: *Godsdienst? Lekker belangrijk! Onderzoek naar jongeren en z'ngering. Tussenrapport* (Utrecht 2008).

¹⁰ P. VERMEER: 'De bricolage van een godsbeeld', in *Vernieuwing. Tijdschrift voor onderwijs en opvoeding* 59,3 (2000) 13-15.

in ze God nodig denken te hebben. Bidden voor een goed punt voor een proefwerk vraagt om een andere God dan bidden om steun bij een overlijden. Een consistente theologische structuur is niet aanwezig in het religieus bewustzijn, wat verwoording of explicitering lastig maakt. Het ontbreken van een adequate explicitering wil echter nog niet zeggen dat de religiositeit is verdwenen!

De met elkaar samenhangende begrippen ‘bricolage’ en ‘intrapersoonlijk pluralisme’ kunnen ons helpen bij het begrijpen hoe liturgie in onze laat- of postmoderne samenleving tot stand komt. Liturgie wordt altijd, in de letterlijke zin van het woord, gecomponeerd: samengesteld uit verschillende boeken (Dienstboek, Bijbel, Liedbundel), waarbij de componenten op hun beurt verbonden worden door de persoon van de predikant-voorganger, door wat hij of zij zegt en doet, en idealiter door de participanten. Op dit componeerproces zijn de termen bricolage en – met een kleine variant – intersubjectief pluralisme toepasbaar. Ik werk dit nader uit.

3. Bricoleren

In het kader van de studie naar rituelen en liturgie komen we de term ‘bricolage’ tegen bij Marcel Barnard, hoogleraar liturgiewetenschap aan de Protestantse Theologische Universiteit. Hij publiceerde in 2008 een artikel over ‘bricolageliturgie’ in het Zuid-Afrikaanse tijdschrift *Verbum et ecclesia*.¹¹ Ook in zijn inaugurele rede uit 2005 pleitte Barnard ervoor de term ‘bricolage’ toe te passen op de huidige liturgie.¹² Ik geef zijn betoog samenvattend weer.

Lévi-Strauss en Derrida

Barnard spreekt van bricolageliturgie in de betekenis van ‘knip- en plakwerk, knutselwerk’. Dat klinkt op het eerste gehoor negatief, maar zo bedoelt hij het zeker niet. Barnard gaat in zijn artikel terug naar de bron van het begrip ‘bricolage’, te weten de antropoloog Claude Lévi-Strauss die deze term in 1962 in de sociale wetenschappen introduceerde. In 1967 werd de term verder geëxploreerd en ontwikkeld door de filosoof Jacques Derrida.

Lévi-Strauss introduceerde het begrippenpaar ‘bricoleur’ versus ‘ingénieur’ om twee manieren van wetenschappelijke kennisverwerving aan te duiden. De bricoleur is een knutselaar die op een andere wijze te werk gaat dan de ingenieur die een geschoolde probleemplosser is. De bricoleur lost problemen op met wat hij toevallig aan instrumenten voorhanden heeft. De bricoleur denkt niet in

¹¹ M. BARNARD: ‘Bricolageliturgie: Liturgical Studies revisited’, in *Verbum et ecclesia* 29,1 (2008) 14-31.

¹² ‘Het vreemde succes van de Liturgische Beweging’, 17 juni 2005, gepubliceerd in: M. BARNARD: *Liturgie voorbij de Liturgische Beweging* (Zoetermeer 2006) 33-76, zie p. 75.

termen van projecten waarvoor hij instrumenten verzamelt, maar werkt met wat hij toevallig gevonden of verzameld heeft.

Derrida betreft bricolage op de taal: wij halen onze concepten, termen en begrippen uit een taal die toevallig voorhanden is. Hierdoor is ieder discours een vorm van bricolage, ook het wetenschappelijk discours, ook dit artikel. Ieder discours is een nieuwe rangschikking van bekende en reeds gebruikte elementen. Concepten en ideeën worden niet als onaantastbaar gedachtegoed opgevat, maar als materialen voor nieuwe constructies. 'De bricoleur combineert en hercombineert bestaande betekenissen, verwerkte ze, ontleedt ze; en daardoor worden die betekenissen veranderd en vermenigvuldigd.'¹³ In de taal zelf is geen enkel criterium voorhanden dat aangeeft dat het ene begrip beter of waardevoller is dan het andere. Er is geen ijkpunt, geen centrum van de taal. Hieruit volgt dat ieder discours als referentiepunt genomen kan worden, geen enkel discours is absoluut.

Dit is een radicale conclusie die vergaande gevolgen heeft voor de wijze waarop wij vanuit de liturgiewetenschap en de liturgische musicologie (ook wel aangeduid als theomusicologie of ritomusicologie) liturgische en liturgisch-muzikale repertoires analyseren en evalueren. Deze repertoires vormen tezamen het discours van de liturgie en ook hier geldt: er is geen centrum, geen enkel liturgisch of liturgisch-muzikaal repertoire heeft het privilege om als referentiepunt voor andere liturgische en liturgisch-muzikale repertoires te dienen. Het ene repertoire is even acentrisch als het andere.

Madonna

Het bricoleren is in onze laat- of postmoderne cultuur een gangbaar fenomeen. Zo ontlene jongeren voorwerpen en rituelen aan bestaande jeugdculturen en combineren deze tot een persoonlijke en unieke levensstijl.¹⁴ Het prototype van de postmoderne bricoleur is de popster Madonna. Zij speelt met imago's en maskers, zij wisselt voortdurend en probleemloos van beeldvorming, thema's en muzikale genres. Haar teksten zijn meerduidig, de videoclippen staan bol van citaten. Madonna is de ware vertegenwoordigster van de *sampling*-esthetiek. In haar spel met genres, via haar steeds wisselende imago, wordt zichtbaar dat authenticiteit een onmogelijkheid is. Door cultuurelementen uit hun context te halen en ze in een andere, niet-congruente context binnen te halen, doet ze aan deconstructie en recontextualisering. Gust de Meyer, docent populaire cultuur, schrijft: 'Madonna symboliseert via haar voortdurend evoluerend maskeradespel het nomadenbestaan van de postmoderne mens, die geen centrum meer

¹³ N. VAN DER SIJDE: *Het literaire experiment. Jacques Derrida over literatuur* (Amsterdam / Meppel 1998) 56.

¹⁴ B. DE BAKKER: 'Schuilen in je soundtrack. Op zoek naar religieuze aspecten van de muziekbeleving van jongeren', in T. ZONDERVAN (red.): *Bricolage en bezieling. Over jongeren, cultuur en religie* (Averbode 2008) 61-82.

heeft, maar steeds op zoek is naar zijn ware identiteit, naar een veilige (maar misschien onbestaande) thuishaven.¹⁵

Bricolageliturgie

Het bricoleren in de context van liturgie bestaat in het combineren van verschillende liturgische en liturgisch-muzikale stijlen.¹⁶ Barnard spreekt enigszins chargerend van de eigentijds protestantse eredienst als een gerecht

met een aantal decibellen praise en een handjevol Liedboek, gekruid met een snufje Oosterhuis, een biologische Ionasong, en een eetlepel verstillings à la Taizé, geserveerd op een bedje van klassiek-gereformeerde en oecumenisch-protestantse hutspot, voor de fijnproevers afgemaakt met een toefje Bach.¹⁷

gemeenten blijken hiermee geen moeite te hebben. Eerder dan de predikanten en musici die zichzelf dikwijls als de voorhoede beschouwen, denken en handelen gemeenteleden al acentrisch en atypisch. Ze spelen met verve een vrij liturgisch en liturgisch-muzikaal spel. Zij creëren een bricolageliturgie als een locale en momentane vorm. Maar dan wel een vorm, aldus Barnard, die in zekere zin ongeordend is, een spel zonder spelregels. '[De] liturgie wordt niet als expressie van een traditie, van zo men wil een bepaalde leer, maar als verhaal en als verbeelding opgevat, die in deze specifieke locale en temporele context moeten worden geactiveerd en geactualiseerd.'¹⁸

We zouden kunnen zeggen dat het spreken over bricolageliturgie een nieuwe naam is voor een oud verschijnsel. Als we de geschiedenis van de liturgie bekijken dan blijkt dat alle liturgieën samengesteld zijn uit losse eenheden van verschillende herkomst. Ook de klassiek Romeinse liturgie is samengesteld uit elementen die afkomstig zijn uit verschillende culturen en tijden en daarbij horende theologieën.¹⁹ Er is echter een belangrijk verschil met het vrije liturgische spel zoals we dat kennen in onze cultuur. In het verleden werd de bricolageliturgie bijeengehouden door een van buiten opgelegde interpretatie van de vele betekenissen die men kan toekennen aan het geheel van de liturgie. Door con-

¹⁵ Geciteerd in DE BAKKER: 'Schuilen in je soundtrack' 66.

¹⁶ Bricolageliturgie wordt in het boek *Rituele creativiteit* aangeduid als 'ritual mixing'. Zie E. VENBRUX e.a. (red.): *Rituele creativiteit. Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland* (Zoetermeer 2008) 10-11: 'In plaats van geheel nieuwe "rituele repertoires" (...) zien we veel meer inventieve combinaties van elementen die we in tal van rituelen kunnen aantreffen. De innovaties en nieuwe combinaties of mengvormen (*ritual mixing*) van rituelen zijn niet noodzakelijk tot vastomschreven geloofsverzuimen te herleiden en kennen veelal een grote mate van onbepaaldheid, verloop en veelvormigheid.'

¹⁷ BARNARD: 'Bricolageliturgie' 24.

¹⁸ BARNARD: 'Bricolageliturgie' 25.

¹⁹ P. POST: 'A symbolic bridge between faiths. Holy ground voor vloeibaar ritueel', in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 23 (2007) 71-101, hier p. 79.

ventie werd orde geschapen, de betekenissen werden bepaald, werden 'ware' betekenissen (let op: we kunnen niet nagaan of de participanten-kerkgangers zich deze 'ware' betekenissen ook toe-eigenden; in het samenspel tussen benoeming en toe-eigening zit enige vrije ruimte). In onze cultuur echter is er geen sprake meer van een stabiel religieus betekenisnetwerk. De betekenisgevingen zijn vrij, de liturgie is een smeltkroes van betekenisystemen, die niet bijeengehouden worden door één waarheid. Of in elk geval zijn er geen personen meer (voorgangers, theologen) met voldoende gezag om te bepalen wat de waarheid is.²⁰

Gevaar

Het liturgisch bricoleren is niet geheel zonder gevaar. De ritoloog Ronald Grimes heeft gewezen op het gevaar van recontextualisering, het opnemen van een ritueel element in een nieuwe, andere context.²¹ De contextwisseling raakt de betekenis van het rituele element en vraagt kritische reflectie. We kunnen het ook anders zeggen: de recontextualisering die het gevolg is van het bricoleren verandert de verhoudingen. Het inbrengen van een element vanuit de ene in de andere context is een 'daad van betrekking'.²² In een nieuwe context ontstaan nieuwe betekenissen of lichten verborgen betekenissen op. Zo kan een van oorsprong profaan lied dat ingebracht wordt in de christelijke eredienst een theologische duiding krijgen. Maar ook het omgekeerde kan gebeuren: het christelijk ritueel kan door het inbrengen van een profaan lied geprofaneerd worden; deze daad van betrekking kan leiden tot een niet gewenste spanning tussen het christelijk taalspel en de inhoud van het profane lied.

De 'daad van betrekking' betreft niet alleen de tekst van bijvoorbeeld een gezang, maar ook de bij het gezang horende cultuur en theologie. Wat gebeurt er als in een oecumenisch-protestantse viering een lied uit evangelicale richting wordt opgenomen? Nemen we daarmee ook de afwijzing van homoseksualiteit en dergelijke op in de nieuwe context?

Naast de tekst en de cultuur of theologie is er de *sound* van een gezang. Het begrip *sound* is veelomvattend en duidt niet alleen op de melodie, de harmonieën, het ritme. *Sound* heeft betrekking op de gehele auditief-emotionele ervaring. Hoe komt de *sound* bij de participanten-kerkgangers binnen, welke invloed heeft de *sound* op hun lichamelijke gesteldheid (dreunende bassen, opzweepende ritmes)? Welk gedrag roept de *sound* op, of roept de *sound* in herinnering? Bij *sound* hoort het begrip *sound group*, een term die door de etnomusicoloog John Blacking geïntroduceerd is. Hij spreekt van de *sound group* als 'a group of people who share a

²⁰ Zie de bijdrage van N. VAN ANDEL & M. BARNARD in dit *Jaarboek* 53-68, par. 2 'Worship wars en bricolage: wat is er aan de hand?'.
²¹ R. GRIMES: *Deeply into the bone: re-inventing rites of passage* (Berkeley 2006) 111-116 (en elders).

²² J. HAUSREITHER: *Semiotik des liturgischen Gesanges. Ein Beitrag zur Entwicklung einer integralen Untersuchungsmethode der Liturgiewissenschaft* (Leuven 2004 = Liturgia condenda 16) 8.

common musical language, together with common ideas about music and its uses'.²³ Blacking's concept wijst vooral op de wijze waarop muziek betekenis-genereert: dit gebeurt altijd binnen de grenzen van een *sound group*. Het is maar de vraag of bij het bricoleren en de daarmee gepaard gaande recontextualisering de bij de verschillende genres horende *sound groups* elkaar niet in de weg zitten. Kun je participeren aan en je engageren met zowel het opwekkingslied als de modale melodieën van Willem Vogel en het gematigd moderne idioom van Toon Hagen?

Op Toonhoogte

Om een en ander te verduidelijken geef ik een voorbeeld, niet van een concrete liturgische praktijk, maar van een bundel psalmen en gezangen: de omvangrijke bundel *Op Toonhoogte* (2005), een uitgave van de Hervormd-Gereformeerde Jeugdbond (HGJB, Bilthoven) en Uitgeverij Boekencentrum (Zoetermeer) onder redactie van Hans Maat en Diane Palm.²⁴ Deze bundel bevat 467 gezangen (338 tot en met 467 zijn voor kinderen), geselecteerd uit diverse bundels en partituren. Daarnaast is een beperkt aantal nieuwe gezangen opgenomen, zestien daarvan zijn te beluisteren op de cd 'U'. Het gaat dus in hoofdzaak niet om nieuwe gezangen, het betreft hier een verzamelbundel, waarin uit een brede muzikaal-liturgische traditie liederen zijn opgenomen, 'zodat geloofslieder van vroeger en nu gezongen kunnen worden in het jeugdwerk en in de christelijke gemeente', aldus het voorwoord. De gekozen gezangen zijn afkomstig uit onder andere het *Liedboek voor de kerken*, *Opwekking*, *Johannes de Heer*, *Evangelische liedbundel*, *Psalmen voor nu*, of zijn ontleend aan Youth for Christ en Taizé. Een bont geheel, waarin de evangelicale *sound* de boventoon voert.

We kunnen de HGJB als initiatiefnemer zien van deze omvangrijke bundel. Al eerder bracht deze organisatie enkele edities van *Op Toonhoogte* uit voor de eigen achterban. Dankzij de bemoeienissen van Uitgeverij Boekencentrum is de opzet verbreed en de presentatie verbeterd. De toename van het aantal gezangen uit het *Liedboek voor de kerken* hangt direct samen met de missie van Boekencentrum en HGJB om naast het bij de gereformeerde jeugd geliefde opwekkingslied, ook het meer traditionele kerklied ingang te doen vinden.

Boeiende vraag is hoe de redactieleden van *Op Toonhoogte* te werk zijn gegaan bij het samenstellen van deze bundel. Welke criteria hebben zij gehanteerd? Duidelijk is dat de bundel voor alle aspecten van het christelijk geloof, van kla-

²³ J. BLACKING: *Music, culture, and experience. Selected papers*, ed. R. BYRON (Chicago 1995) 232. Zie ook: P. VERSTEEG: *Draw me close. An ethnography of experience in a Dutch charismatic church* (diss. VU; Amsterdam 2001) 112-113.

²⁴ Er is zowel een teksteditie (ISBN 90 239 1915 7) als een muziekeditie (eenstemmige zetting met (gitaar)akkoorden, ISBN 90 239 1916 5). Hans Maat en Diane Palm zijn beide staflid jongerenwerk van de HGJB. De HGJB gaf bij *Op Toonhoogte* een cd uit, getiteld 'U'. In de bundel is aangegeven welke liederen op de cd te beluisteren zijn. Bestellen via www.hgjb.nl (doorklikken naar 'boekhandel').

gen tot loven, en voor het totale liturgisch jaar, van advent tot opstanding, gezangen wil aanreiken. Ook de psalmen krijgen, naar goed protestants gebruik, ruime aandacht: we treffen zowel de oude berijming uit 1773 aan als die van 1968 en de allernieuwste uit *Psalmen voor nu*.²⁵

Belangrijk uitgangspunt bij de samenstelling van *Op Toonhoogte* is dat de bundel enerzijds moet aansluiten bij de huidige zangpraktijk van de achterban van het HGJB, anderzijds deze praktijk ook wil vormen en bijsturen. Hans Maat, één van de redactieleden, vult aan:

De bundel moet up-to-date zijn en ruimte bieden aan liederen die door jongeren veel worden gezongen.²⁶ Het meest populair bij deze groep zijn de opwekkingsliederen. Deze zijn door de redactie kritisch bekeken op zingbaarheid en tekst. Bovendien hebben we gezangen uit het *Liedboek*, van Taizé en op teksten van André Troost toegevoegd. In de nieuwe liederen die we hebben geschreven, sluiten we aan bij de opwekkingsliederen, maar hebben we de accenten wat verlegd en zoeken we de verbinding met de kerkelijke traditie.²⁷

Naar mijn idee is *Op Toonhoogte* een uitdagende bundel, juist omdat hierin verschillende liturgisch-muzikale repertoires bij elkaar gebracht worden. De verschillende *sounds*, en de daarmee verbonden *sound groups* in de betekenis van betekenisgemeenschappen en theologische taalvelden, vinden in deze bundel een plaats. Hiermee staat deze bundel (ook al is zij niet direct voor de eredienst bestemd) voor een praktijk die sommige kerkmusici wellicht vrezen, maar die in onze laat- of postmoderne cultuur onontkoombaar is.

Bepalende factoren

De vraag die we hierbij moeten stellen is: is de geboden pluriformiteit in *Op Toonhoogte* geschikt voor de liturgisch-muzikale praktijk? Hoe pluriform kan de eredienst zijn? Om tot een antwoord te komen moeten we bepalen welke factoren in het spel zijn als het gaat om de keuze van de muziek ten behoeve van de eredienst. Deze factoren zijn in algemene zin niet vast te stellen. Ik kan alleen maar bepalen of een specifieke compositie passend is voor *deze*, concrete eredienst (op een bepaalde plaats, op een bepaald tijdstip, met een nader aan te duiden groep mensen). Ik kan de factoren wel noemen, maar ik kan ze niet in algemene zin invullen; de factoren kunnen alleen maar uitgewerkt worden voor een concrete situatie, een concrete liturgisch-muzikale *performance*. De factoren die hierbij een rol spelen, zagen we al in de inleiding: 1. de muzikaliteit; 2. de

²⁵ Zie voor een bespreking: M. HOONDERT: 'Psalmen voor nu en later', in *Eredienstvaardig* 22 (2006) 4-8.

²⁶ *Op Toonhoogte* is een 'groeibundel'. Omdat de jongerencultuur voortdurend in beweging is en er bovendien veel liederen gecomponeerd worden, wordt binnen enkele jaren een aanvulling op de bundel verwacht.

²⁷ E-mail d.d. 5 april 2006.

liturgische functionaliteit; 3. de werking, die afhankelijk is van onder meer de sociaal-culturele context, de participanten en de ruimte waarin gevierd wordt. De laatste factor is het meest praktisch: de ruimte van het kerkgebouw laat niet alle muzikale stijlen toe; sommige stijlen verliezen in een kerkgebouw met een lange nagalmtijd hun eigen muzikaliteit ('de muziek wordt een brij van klank').

Wat is de rol van de gemeenschap, de sociaal-culturele context waarin de liturgisch-muzikale repertoires tot klinken komen? De manier waarop wij muziek waarnemen en beoordelen wordt voor een belangrijk deel bepaald door de sociale structuren waarin wij leven. Wij beschouwen de muziek van onze samenleving als 'normaal', maar weten ook dat onze muzikale conventies verschillen van die van de Dogon in Mali (om een willekeurige volksstam te noemen). Nu is de muziek in onze westerse samenleving allerm minst homogeen: er is een veelheid aan muzikale stijlen en genres. Juist deze veelheid is eigen aan de tijd waarin wij leven. Onze gefragmentariseerde en gebricoleerde laat- of postmoderne cultuur weerspiegelt zich in een vergaande muzikale differentiatie. De consument wordt steeds invloedrijker, er is geen muzikale 'norm' meer (al zullen de liefhebbers van klassieke muziek hier wellicht anders over denken) en bovendien is dankzij de nieuwe media alles onder handbereik.

Het proces waarin wij betekenissen toekennen aan muziek ('dit is mooi, dit is goed, dit is bruikbaar voor de liturgie') is een sociaal proces: het gebeurt in interactie: wie kent betekenissen toe, wie accepteert dat, wie niet? Deze betekenis-toekenning is geen kwestie van interpreteren, maar is een samenspel van benoeming en toe-eigening waarin muziek betekenis krijgt.²⁸ De sociaal-culturele wetenschappen hebben ons duidelijk gemaakt dat betekenis ontstaat in de *interactie* tussen mensen. Het gaat erom wat mensen zeggen dat een muziekstuk voor hen betekent, want het is deze betekenis-toekenning die hun gedrag in relatie tot het muziekstuk zal bepalen. Socialisatie is voor dit proces van betekenis-toekenning onmisbaar. 'Culture, not nature or intuition, is what makes music meaningful', schrijft de socioloog Peter Martin.²⁹ Betekenis-toekenning is, met andere woorden, een intersubjectief proces. Dit intersubjectieve proces vindt plaats tijdens de *performance*. De betekenis die aldus ontstaat is een relationele betekenis, zij ontstaat in het relatienetwerk van de (al eerder genoemde) *sound group*, in het netwerk van allen die betrokken zijn bij de *performance*.

De geschiktheid van een liturgisch-muzikaal repertoire ('past deze compositie in deze eredienst?') kan bepaald worden door een kritische evaluatie van de werking van het ritueel. Doet deze muziek wat het ritueel op dat moment nodig heeft? We spreken in dit kader van 'liturgische functionaliteit'. In de rooms-katholieke kerk is sinds het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) het begrip 'liturgisch-muzikale functionaliteit' een veelbesproken en bestudeerd item geworden. Dankzij de experimenten en de reflectie daarop van Joseph Gelineau (1920-2008) en in navolging van hem Bernard Huijbers (1922-2003), en mede

²⁸ S. FRITH: *Performing rites. On the value of popular music* (Oxford 1996) 249.

²⁹ P. MARTIN: *Sounds and society. Themes in the sociology of Music* (Manchester 1995) 51.

door de invloed van de internationale studiegroep Universa Laus, heeft de liturgische muziek zich een eigen gezicht weten te creëren door haar liturgische functionaliteit. In 1969, toen de tijd van het liturgisch experimenteren met nieuwe teksten, nieuwe muziek en nieuwe vormen naar zijn hoogtepunt aan het groeien was, schreef Huijbers vanuit de invalshoek van de liturgisch-muzikale functionaliteit: 'Wij zullen moeten leren dat de *functie* van een gezang binnen het grote geheel de *aard* van dat gezang bepaalt.'³⁰ Huijbers heeft zijn leven lang geworsteld met deze problematiek.

Al bij al heb ik nu nog steeds geen *muzikale* criteria gegeven voor liturgisch-muzikale repertoires. Wel hebben we verkend in welke 'domeinen' we de criteria kunnen vinden: in de ruimte (het kerkgebouw), de sociaal-culturele context (de gemeenschap, de participanten-kerkgangers), en in de ritualiteit (de liturgische functionaliteit). Deze factoren bieden ons handvaten om beslissingen te nemen ('dit zingen we wel, dit zingen we niet'), maar sluiten de pluriformiteit geenszins buiten. De ruimte, de gemeenschap en de ritualiteit laten toe dat er in één viering heel verschillende liturgisch-muzikale repertoires klinken. Dat het kerkgebouw en de ritualiteit dat 'aan kunnen', is te begrijpen. Maar kan de gemeenschap die pluriformiteit aan?

Intersubjectief pluralisme

Enkele jaren geleden heeft Mattijs Ploeger in het tijdschrift *Eredienstvaardig* de liturgisch-muzikale repertoires ingedeeld in vijf 'identiteiten'.³¹ Ploeger onderscheidt vijf stromingen of identiteiten: de evangelische, de katholiserend-sacramentele, de oecumenisch-protestantse, de klassiek gereformeerde en de stroming die hij aanduidde met 'basisbeweging'. De vijf liturgisch-muzikale identiteiten werden na het inleidende artikel van Ploeger uitgewerkt in een reeks artikelen. Deze reeks laat zien dat liturgisch-muzikaal repertoire en religieuze identiteit inderdaad met elkaar samenhangen. De van Prosper van Aquitanië afgeleide uitspraak 'zeg me wat je zingt, dan zal ik zeggen wat je gelooft' ('lex cantandi, lex credendi') wordt door de reeks in *Eredienstvaardig* bevestigd. Ploeger betoogt dat we in Nederland geneigd zijn

een lied – door zijn tekstuele en muzikale stijl en zeker ook door de uitvoeringspraktijk – als vanzelfsprekend met een bepaalde kerkelijke of spirituele stroming te verbinden. Iemand die zich thuis voelt binnen een sacramentele spiritualiteit zal in

³⁰ B. HUIJBERS: *Door podium en zaal tegelijk. Volkstaalliturgie en muzikale stijl. Zeseneenhalf essay over muzikale functionaliteit* (Baarn 1994²) 28.

³¹ Het eerste artikel in deze serie werd geschreven door M. PLOEGER: 'Spiritualiteit in taal en klank. Inleiding tot een nieuwe serie', in *Eredienstvaardig* 17 (2001) 28-30. In de daarop volgende afleveringen verschenen artikelen van resp. A. Eikelboom, B. Wallet, T. Wever, B. Wisgerhof en P. Valk. Ploeger spreekt van 'spiritualiteiten', maar het lijkt mij beter te spreken van identiteiten.

Nederland sneller naar het gregoriaans of naar rooms- of oud-katholieke muziek grijpen dan naar de *Evangelische liedbundel*.³²

Ondanks het feit dat de nestgeur of beter: 'klankkleur' van een parochie of gemeente in belangrijke mate bepaald wordt door het liturgisch-muzikale repertoire, zijn de grenzen toch niet zo scherp als bovenstaande indeling suggereert. Er is steeds vaker sprake van dwarsverbanden en kruisbestuivingen. Naast het 'geijkte repertoire' worden nieuwe repertoires in de eredienst binnengebracht. Hiermee komen ook verschillende religieuze identiteiten (Godsbeelden, theologieën) in één viering samen. Blijkbaar zijn de participanten-kerkgangers uitstekend in staat te switchen van het ene theologische denkkader naar het ander en kunnen we spreken van een intersubjectief pluralisme. Dit intersubjectieve pluralisme uit zich heel concreet: verschillende muzikale stijlen, verschillende soorten taalgebruik, verschillende wijze van uitvoeren (kerkorgel én combo, band of muziekteam).

Als we op afstand kijken naar de pluriformiteit in de liturgisch-muzikale repertoires binnen één viering – analyserend, evaluerend – dan ontstaat de behoefte te vragen naar de verbindende schakel: wat houdt de veelheid bijeen, wat brengt eenheid? Marcel Barnard geeft in het genoemde artikel over bricolageliturgie een antwoord vanuit theologisch perspectief. Ondanks de veelvormigheid is één ding helder en duidelijk, aldus Barnard: het gaat om christelijke eredienst. Zonder gêne en aarzeling wordt in de bricolageliturgie de naam van Christus genoemd, bezongen, aanbeden, geprezen, verkondigd en aangeroepen. De veelvormigheid is daarmee echter niet verdwenen. Barnard:

De activering en actualisering van het verhaal van Jezus Christus krijgen vorm zonder verwijzing naar een specifiek centrum, een typisch ijkpunt of een absoluut origineel, een *editio typica*. Niet de voorgegeven, de gevormde betekenissen tellen, maar de stroom van steeds nieuwe betekenissen, die door de a-typische vorm van deze eredienst [bricolageliturgie, M.H.] op gang komt.³³

Ik wil hierbij twee kanttekeningen maken. Ten eerste vraag ik mij af of het wel nodig is te zoeken naar eenheid in de pluriformiteit. Is dit niet typisch een vraag van de wetenschapper, een vraag die gesteld wordt van achter de bureautafel; een vraag van de liturgist, voorganger, kerkmusicus die vooraf de liturgie aan het componeren is, of achteraf de liturgie wil evalueren? Is het niet zo dat deze vraag verdwijnt op het moment van de *performance*, op het moment dat liturgie gebeurt?

Dit brengt me bij een tweede kanttekening. Ik ben geneigd te zeggen dat de eenheid gegeven wordt in en door de *performance*. Het feit dat de participanten-kerkgangers deze eredienst vieren, in deze ruimte, op dit tijdstip: dat houdt de losse componenten bijeen. Bovendien vraagt het ene moment van de eredienst

³² PLOEGER: 'Spiritualiteit in taal en klank' 28.

³³ BARNARD: 'Bricolageliturgie' 29.

wellicht om een andere modaliteit (theologie, manier om God aan te roepen, te smeken, te danken), dan het andere moment. Is de pluriformiteit niet mede een uitvloeisel van de eerder genoemde liturgische functionaliteit? Vragen de verschillende functies niet om verschillende wijzen van naderen tot God, uitgedrukt in een veelheid aan muzikale stijlen?

4. Maar toch: een nieuw liedboek

We hebben gezien dat de eredienst anno 2009 een bricolageliturgie is. Uit een veelheid van bronnen wordt eredienst samengesteld; er is geen strak gecomponeerd (rooms-katholiek, klassiek-gereformeerd of oecumenisch-protestants) schema, maar een veelheid aan expressies en daarmee verbonden betekenissen. Past in een dergelijke pluriforme context een nieuw liedboek, een liedboek dat eenheid wil brengen en de verschillende stromingen wil verenigen? De Interkerkelijke Stichting voor het Kerklied (ISK), die het liedboek beheert, is zich bewust van het pluriforme karakter dat het nieuwe liedboek zal moeten krijgen. Zo lezen we in de nota *Een nieuw liedboek* van april 2007: ‘De pluriformiteit is uitgangspunt en uitdaging. In een nieuw liedboek zullen verschillende stromingen herkenbaar vertegenwoordigd moeten zijn.’³⁴ Tegelijkertijd is er een neiging tot nivelleren: ‘Om recht te doen aan de pluriformiteit van de kerk en het kerklied’, schrijft de nota, ‘en tegelijkertijd deze te behoeden voor vrijblijvendheid is het nodig een gemeenschappelijk “midden” aan te duiden, dat kan dienen als uitgangspunt en ijkpunt voor de keuzen die worden gedaan’.³⁵

Op de ambitie van de ISK om recht te doen aan de pluriformiteit van de kerk en het kerklied is kritiek gekomen, onder meer van Toon Hagen en Ronald van Drunen in hun notitie *Nieuwe adem*. Zij stellen voor het denken in een veelheid aan muzikale en liturgische stijlen los te laten en in plaats daarvan kwaliteit van tekst en muziek als uitgangspunt te nemen.³⁶ Zij zien echter over het hoofd dat juist de kwaliteitscriteria pluriform zijn en dus leiden tot pluriformiteit van liturgische en liturgisch-muzikale repertoires. Wie deze repertoires vanuit het perspectief van muzikaliteit benadert, komt tot andere criteria dan degene die de ritualiteit of de ‘werking’ of beleving als uitgangspunt neemt. Het nieuwe liedboek kan dan ook geen ‘basisboek’ zijn, samengesteld vanuit heldere, eenduidige criteria, maar zal een ‘breedboek’ zijn met ‘van alles wat’: een bundel om in te grasduinen, ideeën op te doen; een bundel die voldoende materiaal biedt om mee te bricoleren. De gezangen die erin staan zijn gekozen uit wat nu voor handen is, met de criteria van nu, wetende dat religiositeit en ritualiteit volop in beweging zijn. Bricolageliturgie vraagt om een bricolageliedboek.

³⁴ *Een nieuw liedboek* 13. De nota is te raadplegen via de website www.kerklied.net.

³⁵ *Een nieuw liedboek* 13.

³⁶ *Nieuwe adem* 5. Deze nota is te vinden via home.planet.nl/~cevaa002/homepage-gov/gov/Nieuwe%20adem.pdf.

Dit bricolageliedboek claimt niet hét liedboek voor de komende decennia te zijn. In die zin verschilt het aanzienlijk van het *Liedboek voor de Kerken* van 1973. Het is *een* liedboek, naast de andere bundels die er zijn en die nog zullen verschijnen. Maar wel een liedboek met een ‘plus’: het onderscheidt zich doordat het veel samenbrengt, doordat het niet eenkennig is, doordat het in zichzelf pluriform, eclectisch en postmodern is en daardoor goede bouwstenen biedt voor de bricolageliturgie van de 21^e eeuw.

De vraag die zich daarbij opdringt is: kunnen we van harte instemmen met een nieuw liedboek, waarvan we weten dat een deel, een groot deel misschien, van de inhoud niet past bij mij als individu? Met betrekking tot deze vraag leer ik veel van de oecumenische beweging. In zijn boek *Wege der Einheit* schrijft kardinaal Walter Kasper, nadenkend over oecumenische spiritualiteit:

Ökumenische Spiritualität bedeutet ein Hören und Sich-Öffnen für den Anspruch des Geistes, der auch aus unterschiedlichen Frömmigkeitsgestalten spricht; sie bedeutet die Bereitschaft zum Umdenken und zur Bekehrung, aber auch ein Aushalten des Andersseins des Anderen, was Toleranz erfordert, Geduld, Respekt und nicht zuletzt Wohlwollen und jene Liebe, die sich nicht auf bläht, sondern über die Wahrheit freut (1 Kor 13,4.6).³⁷

Ik zie hierin een uitnodiging en uitdaging tot liturgisch-muzikale oecumene.

Summary

This article is a reflection on the compilation of a new Dutch liturgical hymnbook that will come out in 2012. It discusses the context in which the new hymn book will come into existence in relation to the existing Dutch hymnbooks and in relation to the modern liturgy, which is considered *bricolage* liturgy.

Prof.dr. Martin J.M. Hoondert is bijzonder hoogleraar Muziek en Christendom vanwege de Nederlandse Sint-Gregoriusvereniging aan de Universiteit van Tilburg, en tevens lector aan Fontys Hogescholen.

Email: m.j.m.hoondert@uvt.nl.

³⁷ W. KASPER: *Wege der Einheit. Perspektiven für Ökumene* (Freiburg enz. 2005) 210. Oorspronkelijke Engelse editie: *That they all be one. The call to unity* (London 2004).

